

Amila Brajić¹
Mersudin Avdibegović²

HORTIKULTURA

HISTORIJSKI PREGLED RAZVOJA SPOMENIKA PRIRODE "VRELO BOSNE"

A HISTORICAL OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF NATURE MONUMENT "VRELO BOSNE"

• Izvod

U ovom radu dat je kratki historijski pregled razvoja spomenika prirode „Vrelo Bosne“ kroz različite historijske periode, od Rimskog carstva i Aqua S..., Osmanskog carstva, Austro-Ugarske monarhije, pa sve do 20. vijeka i danas. Rad je preglednog karaktera i ima za cilj upoznavanje javnosti o historijskom razvoju urbanog šumarstva, a Vrelo Bosne predstavlja najveću i najznačajniju urbanu šumu u Sarajevu. Događaji u ovim historijskim periodima dali su Vrelu Bosne izgled koji danas predstavlja dragocjenost u kulturno-historijskom i prirodnom naslijeđu Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Vrelo Bosne, historijski razvoj, urbane šume

• Abstract

This paper presents a short historical overview of the development of nature monument „Vrelo Bosne“ through different historical time from Roman period and Aqua S..., Ottoman period, Austro-Hungarian period, until XX century and today. Paper has review character and aims to inform public about historical development of urban forestry, and Vrelo Bosne is the largest and the most important urban forest in Sarajevo. Events in these historical periods gave Vrelo Bosne appearance which today represent gem in the cultural-historical and natural heritage of B-H.

Key words: Vrelo Bosne, historical development, urban forests

UVOD • INTRODUCTION

Kompleks "Vrelo Bosne" predstavlja jedan od najstarijih hortikulturnih objekata u Bosni i Hercegovini, te kao takav zauzima značajno mjesto u nacionalnoj kulturno-historijskoj baštini.

Područje Vrelo Bosne bogato je vodom, te raznovrsnom florom i faunom, što ga, zajedno sa njegovom kulturno-historijskom baštinom, čini posebnim i vrijednim zaštite. Na ovom području voda se javlja u obliku vrela, površinskih vodotoka, podzemnih, termalnih, termomineralnih i hladnih voda. Brojni izvori ovog područja spajaju se u jedinstveni vodotok koji čini rijeku Bosnu. Ovdje se nalazi i glavno gradsko izvorište pitke vode "Bačevo", a slivno područje izvorišta predstavljaju planine Igman i Bjelašnica.

Na trenutno stanje Vrela Bosne, pa i svog urbanog zelenila u Sarajevu, utjecali su mnogi faktori, prije svega društveno-političke i ekonomske okolnosti kroz koje je BiH prolazila u svojoj dugoj historiji postojanja. Svi istraženi objekti nađeni na ovom području pružaju dokaze o kontinuitetu življenja, što znači da su ovi prostori bili naseljeni od prahistorije, antike, kroz cijeli srednji vijek, te kroz osmanski period i period Austro-Ugarske monarhije, do našeg vremena.

Ovaj rad je preglednog karaktera i ima za cilj upoznavanje javnosti o historijskom razvoju urbanog šumarstva, a Vrelo Bosne jeste najveća i najznačajnija urbana šuma u Sarajevu.

Vrelo Bosne u periodu Aqua S... *Vrelo Bosne in the period of Aqua S...*

Prostor Vrela Bosne su oduvijek krasile mnogobrojne prirodne ljepote, pejzaž, bogatstvo vode, ugodna klima i to je ono što je ovaj prostor činilo atraktivnim za narode koji su ga naseljavali i osvajali. Vjeruje se da je na ovim prostorima čovjek živio i prije mlađeg kamenog doba (prije

¹ Mr.sc Amila Brajić, Šumarski fakultet Univerziteta u Sarajevu, ul. Zagrebačka br. 20, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

² Prof. dr. sc. Mersudin Avdibegović, Šumarski fakultet Univerziteta u Sarajevu, ul. Zagrebačka br. 20, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

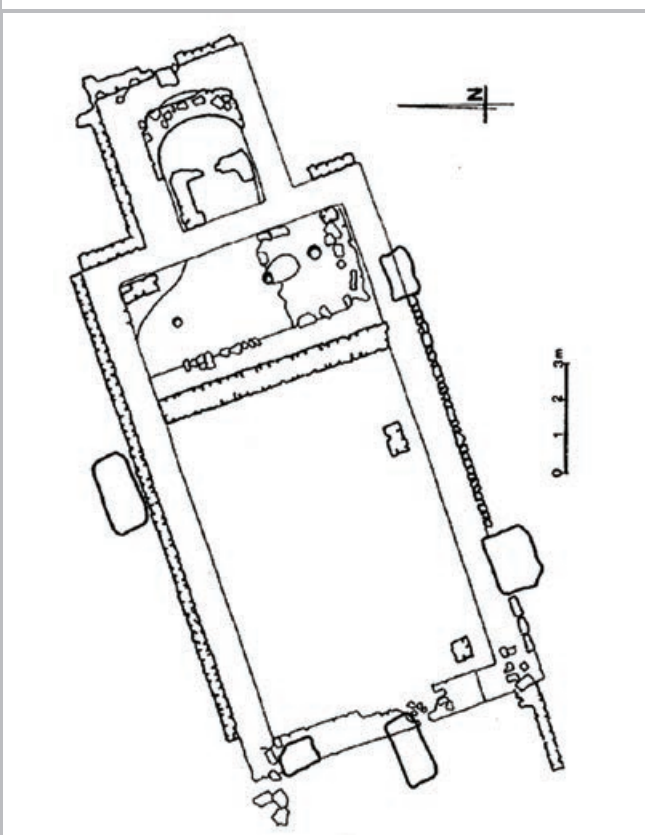
6.000 g. p. n. e.), međutim nema jasnih dokaza o tome (Marić, 2000).

Prema mišljenju nekih istraživača, plemenska zajednica Desitijati rasprostirala se između ostalog i na području Sarajevskog polja još prije rimskog osvajanja zapadnog dijela Balkana (6. - 9. g. n. e.). Pretpostavlja se da su ova plemena posjećivala sumporna vrela koja se nalaze na području današnje Ilidže, te da su uočili njegovu ljekovitu vrijednost i tu razvili jedno od svojih prvih kulturnih mjesta (Ćeman, 2000a).

Rimljani su dolaskom na ovo područje, prepoznali značaj i ljepotu ovog mjesta, te su se smjestili u blizini izvora termalnih vrela. Vremenom je ovo seosko naselje preraslo u naseobinsku cjelinu urbanog tipa sa jasno izdvojenim banjskim kompleksom i pratećim sadržajima i kasnije preraslo u upravni i politički centar središnjeg dijela provincije Dalmacije. Poznati rimski natpis u kamenu, na kojem piše nepotpuno ime ovog naselja u formi *Aquae S...* i koji ukazuje na autonomni status ovog naselja, pronađen je u konstrukciji turskog mosta podignutog na rijeci Željeznici, 1936. godine. Kamena baza je bila postavljena u čast cara Dioklecijana (284. - 305. g. n. e.), a natpis na njoj svjedoči o postojanju naselja koje je već razvijeno i imalo izgrađene attribute i sadržaje rimskog grada. Natpis glasi: *"IMP(eratori) [C(aesari)] C(aio) VALER(io) DIOCLETI(a)N[O] P(io) F(elici) INVI[C] TO AVG(usto) R(es) P(ublica) AQ(uarum S[.....])"* (Ćeman, 2000a). Prema mišljenju arheologa Esada Pašalića, rimsko naselje na Ilidži moglo je dobiti naziv po prirodnim i mineralnim svojstvima ljekovite vode, te je predložio da se naziv ovog naselja čita *Aquae Sulfuratae* ili *Sulfuratae*, kao Sumporna ili Sulfurna Banja. Naziv takođe može uključivati i ime cara Septimija Severa (193. - 211. g. n. e.), za koga se smatra da je bio posebno zaslužan za razvoj rudarstva i procesa romanizacije na ovom području (Ćeman, 2000a). Sadržaje i dobra od općteg interesa rimska vlast je po osvajanju obično prisvajala tako je i termalni izvor bio nacionaliziran. To podrazumijeva da je pristup vrelu bio strogo regulisan, različitim zabranama i obavezama.

S obzirom na razmjerno brojne ostatke arhitekture, rimski natpisi koji bi svjedočili o različitim aspektima života u ovom naselju su relativno oskudni. Pretpostavlja se da su ti natpisi u kasnijim vremenima, zbog potrebe za kvalitetnim

građevinskim kamenom, bili upotrijebljeni kao sekundarni građevinski materijal. Do danas su na širem području Ilidže otkrivena svega tri arhitektonska objekta, dva su ranosrednjovjekovne crkve, a jedna je kasnosrednjovjekovna utvrda. Crkve se nalaze na međusobnoj udaljenosti od oko 4 km u selima Vrutci i Rogačići. Crkva u Vrutcima (Slika 1.) je najstarija srednjovjekovna crkvena građevina u centralnoj Bosni. Spomenuta je među 12 posjeda bosanske nadbiskupije u povelji iz 1244. godine, a bila je posvećena svetom Stjepanu Prvomučniku. Sagrađena je krajem 9. ili početkom 10. vijeka, a srušena krajem 13. vijeka ili početkom 14. Oko njenih ruševina formirana je nekropola sa stećcima (Fekeža, 2000).

Slika 1. Nacrt crkve u Vrutcima

(Izvor: Zemaljski muzej u Sarajevu)

Figure 1. Sketch of the Church in Vruci

(Source: The National Museum in Sarajevo)

Iz ovog vremena potiče svima poznati običaj bacanja metalnih novčića u ljekoviti izvor. Danas, žene svih vjeroispovijesti na Aliđun (2. august) bacaju novčić u vrelo Bosne, obično očekujući ispunjenje posebne želje za ostvarenje plodnosti i zdravog potomstva (Ćeman, 2000a).

Vrelo Bosne u periodu Osmanskog carstva *Vrelo Bosne in the period of Ottoman Empire*

Tokom 14. vijeka prostor Bosne zauzimaju Osmanlije, utječući na razvoj ne samo ovog područja, već i cijelog Balkanskog poluotoka. Današnji naziv Ilidža dolazi iz turskog jezika, a označava banje ili toplice.

Osim nekoliko javnih objekata značajnih za razvoj naselja nastalih u 16. vijeka, u historijskim izvorima nema podataka niti materijalnih ostataka koji bi ukazivali na intenzivniju izgradnju na ovom području u vrijeme osmanske uprave. Za ovaj period karakteristične su tzv. ishodne kuće (ljetnikovci) koje su služile za izlete tokom ljetnog perioda, a područje Ilidže je bilo poznato kao naselje sa ishodnim kućama. Članovi bogatijih porodica su odlazili na Vrelo Bosne, te do termalnih voda radi otklanjanja zdravstvenih tegoba, ali u skladu s običajima i moralnim načelima tog vremena.

*"... piju age Sarajlije
na Ilidži pokraj Željeznice..."*
(Zlatar, 2000)

Poznato je da su Osmanlije posebnu pažnju pridavale hortikulturnom uređenju privatnih bašta i da nisu posebno njegovale javno gradsko zelenilo (Ljujić-Mijatović, 1998). Putopisac Evlija Čelebi, prolazeći kroz Ilidžu 1660. godine je zapisao: *"Ima izletišta na Vrelu Bosne. Na obali te rijeke ljudi cijelog šehar Sarajeva koji znaju da uživaju, razapnu manje i veće šatore te u mrežu love pastrmku, tešku po jednu oku. Od nje prave ukusne ćevape, pa jedući i pijući uživaju"* (Šabanović, 1996).

Kroz Ilidžu su još od davnina prolazili važni putevi, što je podrazumijevalo podizanje mostova na mjestima gdje je za to postojala potreba. U mjestu Plandištu kod Blažuja, na rijeci Bosni nalazi se stari kameni most poznat kao Rimski most (Slika 2). Postoje osnove za pretpostavku

Slika 2. Rimski most (Autor: Brajić, 2010)
Figure 2. The Roman Bridge (Author: Brajić, 2010)

Običaji Sarajlija da u fijakerima odlaze na Ilidžu i izvoru rijeke Bosne, ili na obalama Željeznice i Zujevine teferiće uz svirku i pjesmu, očuvani su i u stihovima narodnih pjesama:

da je most sagrađen na temeljima starog rimskog mosta u osmanskome periodu. Pretpostavlja se da je obnovljen u 16. vijeku, a vjerovatno i ponovo sagrađen. Kuripešić je zapisao da je Bosnom gazio na tom mjestu, a talijanski putopisac Catharino Zeno 1550. godine kaže da je na tom

mjestu Bosnu prešao preko kamenog mosta sa sedam lukova, pa se pretpostavlja da je most sagrađen između 1530. i 1550. godine. U njega su ugrađeni kameni ulomci arhitektonskih dijelova i drugih kamenih spomenika sa područja rimske naseobine *Aquae S...* (Zlatar, 2000). Most je sačuvao svoj izvorni materijal i osnovni oblik, pa se smatra jednim od najbolje očuvanih mostova u Bosni i Hercegovini podignutih za vrijeme Osmanskog carstva (Ćeman, 2000b).

Osmanska kultura i umjetnost islamskih civilizacija dali su specifičan pečat urbanizmu, arhitekturi i umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Međutim, na prostoru Ilidže nema karakterističnih fortifikacija, jasno uobličene urbane jezgre, monumentalnih javnih i vjerskih objekata kroz koje bi došlo do izražaja osmansko poimanje organizacije volumena i prostora u naseobinskim cjelinama. Jasno vidljivi dokazi osmanskog utjecaja ogledaju se u gradnji mostova, hanova, begovskih kula i ishodnih kuća po okolnim posjedima i selima. Jedan od poznatijih hanova je han velikog vezira Rustem-paše, a nalazio se na lijevoj obali rijeke Željeznice. Namjena hana je bila pružanje usluga putnicima, te smještaj i pružanje usluga građanima tokom posjete mineralnim izvorima. Kasnije, 1890. godine, han je prepravljen u hotel Ilidža, a zatim u nekadašnju zgradu Općine Ilidža (Ćeman, 2000b).

Nije poznato mnogo o organizaciji i sistemu liječilišta, niti samom procesu liječenja na Ilidži tokom perioda osmanske vlasti. Može se pretpostaviti da je način korištenja prirodnih resursa (prije svega vode) za vrijeme osmanskog carstva, bio pod snažnim utjecajem moralnog i vjerskog kodeksa ponašanja tog vremena. Zbog svega ovoga, na prostoru Ilidže nisu u ovom periodu podizani objekti visokog društvenog standarda i značajnijih graditeljsko – estetskih dostignuća.

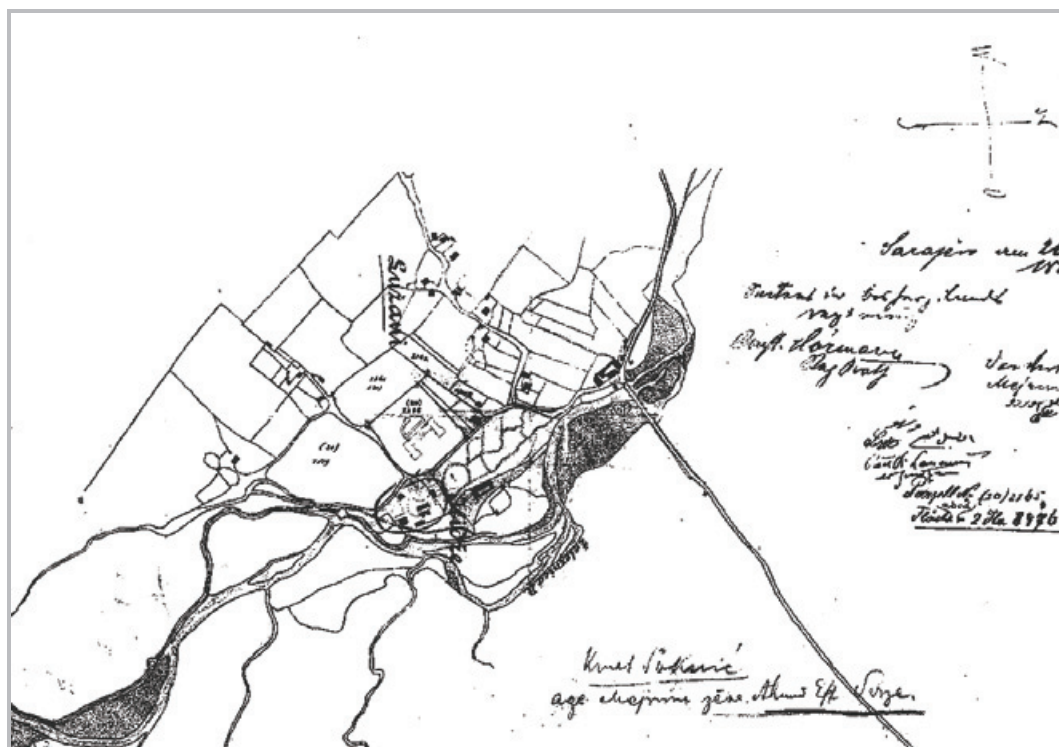
Vrelo Bosne u periodu Austro-Ugarske monarhije *Vrelo Bosne in the period of Austro-Hungarian Monarchy*

Nakon dolaska Austro-Ugarske monarhije 1878. godine, više pažnje se posvećuje uređenju javnog gradskog zelenila, te nastaju prvi parkovi i aleje u Sarajevu. Na području Vrelo Bosne odnosno Ilidže počinje intenzivna gradnja, te su u toku narednih 40 godina na ovom području izgrađeni i uređeni termalno kupalište, kompleks

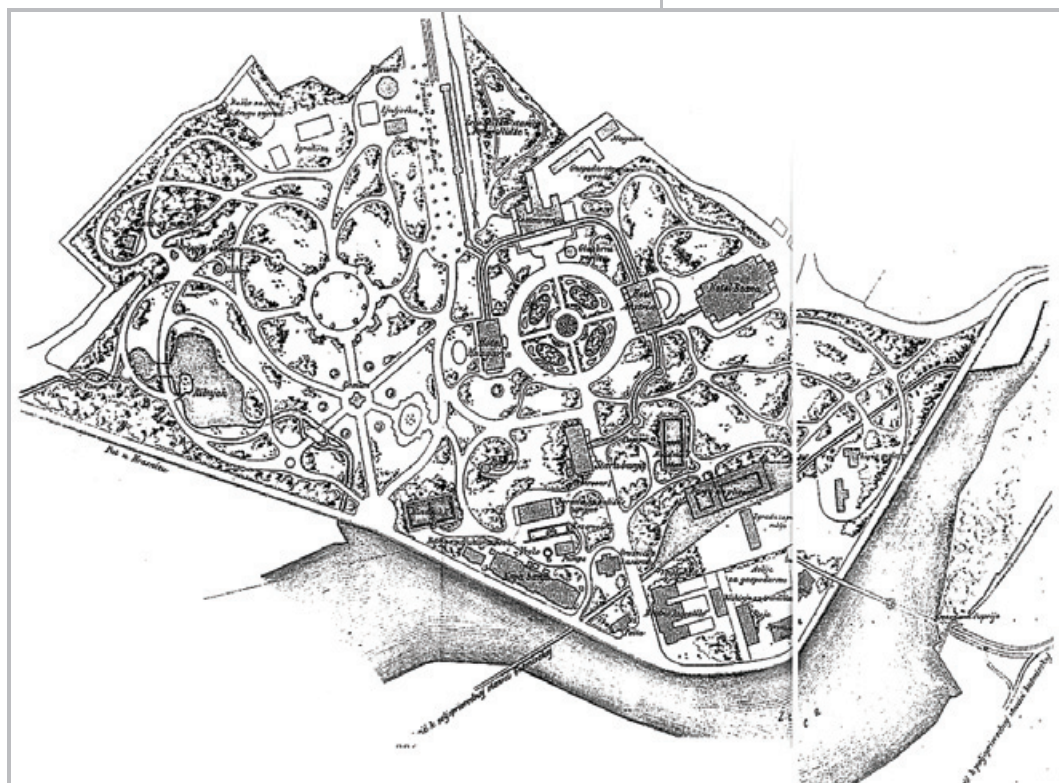
hotela, nova banja te niz privatnih vila. Oko blatnih jezera su već osamdesetih godina 19. vijeka bili izgrađeni objekti za boravak i kupanje u sumpornoj vodi. Između sumpornih vrela i hana koji se nalazio na mjestu stare zgrade Općine Ilidža protezao se perivoj sa uređenim stazama, šetnicama, cvijećem i zelenilom. Vlast je predviđjala mogućnost daljeg prostornog razvoja, te je nastojala uključiti u banjski kompleks širu okolinu Ilidže sa izvorima i parkovima. Zbog toga je Zemaljska vlada u Sarajevu radila na projektovanju i faznom uređenju kompletnog banjskog kompleksa Ilidže koji je uključivao i izgradnju hotela. (Krzović, 2000).

Na skici katastarskog plana banje Ilidže iz 1888. godine (Slika 3), nacrtana je pozicija hotela za koji je bilo otkupljeno zemljište. Prema ovoj skici hotel je trebao biti u obliku slova «U». Ovaj oblik je izmijenjen, i umjesto jedne zgrade projektovana su dva hotela. Skica pokazuje da se tada još nije razmišljalo o povezivanju banjskog kompleksa i Vrelo Bosne. Zbog potrebe za pronalaženjem jačeg sumpornog vrela, devedesetih godina 19. vijeka se otpočelo sa planiranjem i projektovanjem većeg banjskog, hotelskog i parkovskog kompleksa nego što je prvobitno bilo planirano (Krzović, 2000).

Cijeli banjski kompleks je isplaniran 1892. godine sa hotelima koji su bili grupisani u sredini (Slika 4). U istočnom dijelu kompleksa oko vrela je bila raspoređena nova banja, do nje banja za muslimanske žene, rezervoar za rashlađivanje sumporne vode koja se dovodi u kade, objekat pumpe i zgrada banjske uprave. U sjeveroistočnom dijelu bila je smještena blatna banja, još jedan rezervoar za rashlađivanje, pomoćni objekti, štala, spremište za kola, kuglana, gostiona i vještačko jezero sa dva instalirana plivališta, muško i žensko. Veći park sa jezerom, ribnjakom i labudnjakom bio je planiran u južnom dijelu kompleksa. U zapadnom dijelu je bila planirana željeznička stanica «Banja Ilidža», sa peronskom zgradom i natkrivenim koridorom kojim se moglo doći do restauracije, hotela i dalje do stare banje. Cijeli kompleks je bio povezan cestama sa Hrasnicom, Butmirom i Vrelom Bosne. Pravac koji je spajao Vrutke, Vrelo Bosne i banjski kompleks pravolinijskom cestom projektovao je inženjer Matija Ribarić. Ovaj pravac zamišljen je kao šetalište dugo 4 km, sa srednjom kolskom stazom i bočnim pješačkim stazama. Uz

Slika 3. Katastarski plan banje Ilidža iz 1888. godine
(Izvor: Krzović, 2000)
Figure 3. Cadastral plan of the spa Ilidža in 1888
(Source: Krzović, 2000)

Slika 4. Plan banje Ilidža iz 1895. godine
(Izvor: Krzović, 2000)
Figure 4. Plan of the spa Ilidža in 1895
(Source: Krzović, 2000)

kolsku stazu su zasađena stabla divljeg kestena i javorolisnog platana i šetaliste je dobilo naziv Velika aleja. Na pruzi Sarajevo-Mostar nalazila se željeznička stanica Ilidža. Oko puta koji je vodio

do stanice zasađena su stabla kestena i isti je dobio naziv Mala aleja. Na ovu stanicu su trebali dolaziti lokalni vozovi koji su povezivali Ilidžu sa Sarajevom (Krzović, 2000).

Prema generalnom planu, u centru banjskog kompleksa Ilidža smješteni su hoteli Hungaria, Austria i Bosna. Pretpostavlja se da je hotel Hungaria projektovao Carl Panek, 1889. godine, a hotel Austria Franz Blažek 1892. godine (Slika 5). U osi između dva hotela postavljena je banjska restauracija, frontom okrenuta kružnom cvjetnjaku, koju je željeznička stanica Banja Ilidža povezivala sa hotelima. Blizu paviljona restauracije postavljen je muzički paviljon, osmougaonog oblika i od drvene konstrukcije fino profiliranih gredica. Projekat centralnog dijela kompleksa projektovao je Georg Berl, tehnički službenik u građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade (Krzović, 2000). Najveći objekat iz tog vremena predstavlja hotel Bosna koji je izgrađen 1895. godine. Pokazalo se nakon kratkog vremena da su dva hotela

bila nedovoljna, pa su, podržavajući trijalističku ideju sa Bosnom u Austro-Ugarskoj monarhiji, postavljeni temelji trećeg hotela. Projektovao ga je Franz Blažek, 1893. godine kao reprezentativnu dvokatnicu širokog gabarita i visokog krovišta gdje su spojeni elementi austrijske alpske i domaće bosanske drvene arhitekture.

Banjski i hotelski kompleks na Ilidži ne bi imao visok nivo uređenosti i izgrađenosti bez uređenja njegove neposredne okoline. 1892. godine, Ćiril M. Iveković, arhitekt u Građevinskom odjeljenju Zemaljske vlade u Sarajevu, napravio je projekt parkovskih površina. Nastojao je unijeti privid prirodnih, slobodnih i krivolinijskih puteva, zelenih i cvjetnih površina, te iste uklopiti u pravilne i stroge forme već prisutne arhitekture. Prilikom gradnje hotela Hungaria i Austria Iveković je projektovao veliku parkovsku površinu oko i između hotela, koja je išla do linije u produžetku Velike aleje. Najveću pažnju arhitekt je posvetio kružno-križnoj formi cvjetnjaka između hotela, gdje je primijenio simetričnu shemu staza i cvjetnih polja (Slika 6). Okolne i dalje površine ispresijecao je krivudavim stazama i nepravilnim zelenim i cvjetnim površinama po ugledu na stari perivoj. Na jugozapadnim i južnim dijelovima Iveković je projektovao parkovske plohe i šetnice u ovalnim i krivim tokovima oko jedne ose, paralelne sa osom Velike aleje i simetralne dispozicije hotela. Na ovoj plohi postavio je dvije manje ronđele: jedna sa cvjetnjakom, a druga sa paviljonom. U krajnjem jugozapadnom dijelu postavio je gušće zasade srednjeg i visokog rastinja četinarara i listopadnog drveća sa Igmana i okoline. U krajnjim dijelovima postavio je bašću za srne, kavez za medvjede i paviljone slične kućama za orlove i sokolove. Na vještačkom jezeru u južnom dijelu kompleksa postavio je kućice za labudove. Vještačko jezero je imalo odvod i dovod sa Željeznice i bilo je okruženo vrbama. Zasadima cvijeća, uređenim travnjacima sa visokim i niskim rastinjem, zajedno sa brižljivo uređenim i raspoređenim objektima, parkovski kompleks je svojom dimenzijom i ljepotom predstavljao reprezentativnu cjelinu. Zbog toga je ovaj kompleks postao poznat, ne samo po sumpornom vrelo, već i ljepoti prirodnog i izgrađenog ambijenta.

1892. godine radilo se takođe na proširenju i uređenju Velike aleje. Uz aleju sa obje strane određen je pojas parcela sa vilama, gdje su

Slika 5. Hotel Austria, razglednica iz perioda do 1945. godine (Izvor: Internet)

Figure 5. Hotel Austria, postcard from the period before 1945 (Source: Internet)

Slika 6. Stari cvjetni perivoj, razglednica iz perioda do 1945. godine (Izvor: Internet)

Figure 6. Old flower gardens, postcard from the period before 1945 (Source: Internet)

projektovane nejednake parcele veličine 2.500 i 3.000 m². Iz perioda Austro-Ugarske vladavine postoji i predaja među Ilidžancima, vlasnicima fijakera da je: *"prvi fijaker došao sa Franjom Ferdinandom. On se povezao prvim fijakerom. Od tada i djeluje fijaker"* (Softić, 2000).

Iako udaljeno 4 km, Vrelo Bosne povezano sa banjskim kompleksom Velikom alejom, predstavljalo je njegov važan dio. Ono je i ranije privlačilo pažnju i izazivalo divljenje posjetilaca svojim vrucima i izobiljem vrela od kojih odjednom nastaje rijeka. Zbog svoje rijetke ljepote, vrelo je uređeno, obale i rukavci premošćeni su mostićima, a pomoću ustava i nasipa napravljen je i ribnjak. 1914. godine cijeli kompleks je renoviran i modernizovan.

Vrelo Bosne u periodu od 1918. do 2006. godine *Vrelo Bosne in the period 1918 - 2006*

Generalno se može reći da je kompleks sumporne banje Ilidža i Vrela Bosne doživio svoj preporod u devedesetim godinama 19. vijeka. Ono što je tada planirano i realizirano dalo je ovom području izgled koji i danas predstavlja dragocjenost u kulturno-historijskom i prirodnom naslijeđu Bosne i Hercegovine.

U godinama između dva svjetska rata Ilidža nije bila u sastavu grada Sarajeva. Iako su se intervencije u ovom periodu svodile uglavnom na rekonstrukciju postojeće infrastrukture i hortikulturnih karakteristika, kao banjsko, izletničko, zabavno, sportsko i lovno područje, kompleks Vrela Bosne je imao poseban tretman i privlačio ne samo Sarajlije nego i brojne druge posjetitelje. U toku Drugog svjetskog rata, parkovi, travnjaci, drveće i grmlje su bili oštećeni ili potpuno uništeni. Vojska je u parkovima držala komore, parkirala vozila i drugu ratnu opremu. Od prosutih motornih ulja oštećena su i osušila se mnoga stabla. Nakon oslobođenja, kompleks je dobio vrtlariju za uzgoj parkovskog cvijeća, te mali staklenik za uzgoj dekorativnog bilja i cvijeća lončanica za ukrašavanje banjskih hotela.

Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli BiH 1947. godine, Ilidža je ušla u sastav gradskog naselja Sarajeva (Išek, 2000). Uređivanje parkova na području Vrela Bosne započelo je 1947. godine, prema projektima arhitekta Smiljana Klaića. U središnjem dijelu kompleksa, ispred

hotela Srbija i Hercegovina, izrađen je kružni bazen sa vodoskokom, a oko njega travne plohe sa cvjetnim rundelama i stazama sa svih strana. Generalni urbanistički plan i Generalni regulacioni plan iz 1948. godine su bila dva temeljna dokumenta koja su regulirala ovo područje. Aktivnosti koje su proizlazile iz ovih općih planskih dokumenata i koje su bile realizovane u narednom periodu su najvećim dijelom bile ostvarene uz poštivanje stručnih principa. Poštivale su se najvažnije prirodne i historijske vrijednosti kao što su vrelo Bosne, Velika aleja, termalna vrela Banje Ilidža, rimske iskopine itd. Kompletно područje je regulacionim planom 1948. godine, dobilo poseban tretman sa golf i tenis igralištima, zoo vrtom, parterom, riječnim plažama, terenima za konjički sport i nizom drugih atrakcija. Krajem 40-tih godina 20. vijeka projektovani su parkovi na Vrelu Bosne, posebno oko izvora i duž obala rijeke koja je bila obrasla vrbom, crnom johom, brijestom, jasikom i topolom. Preko livada urađene su šetnice, a iznad tokova rijeke Bosne drveni mostići. Urađena je zgrada mrijestilišta riblje mlađi, te ribnjak. Najintenzivniji period u ozelenjivanju ovih prostora bio je između 1952. i 1955. godine.

U periodu rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995.), područje Vrela Bosne nije pretrpjelo oštećenja u mjeri u kojoj se to desilo sa ostalim hortikulturnim objektima i površinama javnog gradskog zelenila u opkoljenom Sarajevu. Međutim, relativno dug vremenski period tokom i poslije rata, u kojem su izostale koordinirane i planske aktivnosti na očuvanju i unaprijeđenju prirodnih ljepota, uz evidentne probleme nedozvoljene gradnje, nezadovoljavajućeg zdravstvenog stanja stabala u Aleji, onečišćenja vode i neodržavanja cijelog kompleksa, uzrokovali su da područje Vrela Bosne u znatnoj mjeri izgubi svoj prijeratni izgled.

Prostor koji obuhvata izvorište Vrela Bosne bio je pod specifičnim režimom zaštite još od 1954. godine. Skupština Kantona Sarajevo je, na sjednici održanoj 25. 05. 2006. godine, donijela Zakon o proglašenju Spomenika prirode "Vrelo Bosne" i isti je objavljen u Službenim novinama Kantona Sarajevo broj 16/06. Zakonom su određene granice obuhvata spomenika prirode, kategorija zaštićenog područja, zoniranje prostora, razvojni ciljevi, mjere zaštite, intervencije u zaštićenom

području, kao i korištenje prirodnih vrijednosti, upravljanje i finansiranje, nadzor, kaznene, prijelazne i završne odredbe. Ukupna površina Vrelo Bosne, po članu 3., ovog zakona, iznosi 603 ha. Cilj zaštite se ogleda u očuvanju brojnih prirodnih, pejzažnih, hidroloških, kulturno-historijskih, socioloških, edukativnih, naučnih i ekonomskih vrijednosti, kao i usklađivanju istih sa zaštitom, korištenjem i razvojem kompletnog područja. U skladu sa Zakonom o zaštiti prirode Federacije BiH (Službene novine FBiH, broj 33/03), područje je proglašeno III kategorijom zaštite (spomenik prirode), što je ekvivalentno III kategoriji zaštite prema Međunarodnoj klasifikaciji za zaštitu prirode (IUCN). Skupština Kantona Sarajevo je, na sjednici održanoj 25. jula 2007. godine, donijela Odluku o osnivanju Kantonalne javne ustanove Spomenik prirode "Vrelo Bosne" Sarajevo (Službene novine Kantona Sarajevo, broj 26/07).

ZAKLJUČAK • CONCLUSION

Na stanje i izgled urbanih šuma u Sarajevu, pa i samog Vrelo Bosne, utjecali su mnogi faktori i okolnosti kroz koje je BiH prolazila u svojoj dugoj historiji postojanja. Kompleks "Vrelo Bosne" predstavlja jedan od najstarijih i najznačajnijih hortikulturnih objekata u Bosni i Hercegovini. Kao takav zauzima značajno mjesto u nacionalnoj kulturno-historijskoj baštini, što govori i podatak da je ovaj prostor bio pod specifičnim režimom zaštite još od 1954. godine. Sva historijska istraživanja na ovom području pružaju dokaze o kontinuitetu življenja, od prahistorijskog doba pa sve do danas. Ovaj prostor su oduvijek krasile mnogobrojne prirodne odlike kao što su ljepota pejzaža, bogatstvo vode, ugodna klima što ga je činilo atraktivnim za narode koji su ga naseljavali i osvajali. Vjeruje se da je na ovim prostorima čovjek živio i prije mlađeg kamenog doba. Međutim prvi podaci o uređenom zelenilu u gradu Sarajevu datiraju tek iz osmanskog perioda, gdje su bile njegovane i uređivane samo privatne bašte. Dolaskom Austro-Ugarske monarhije u BiH počinje se sa uređivanjem javnog gradskog zelenila, te nastaju prvi parkovi i aleje u Sarajevu. Može se reći da je kompleks sumporne banje Ilidža i Vrelo Bosne doživio svoj preporod u devedesetim

godinama 19. vijeka. Ono što je tada planirano i realizirano dalo je ovom području izgled koji i danas predstavlja dragocjenost u kulturno-historijskom i prirodnom naslijeđu Bosne i Hercegovine. Zbog svog značaja, ljepote i historijske vrijednosti, ovo područje je proglašeno spomenikom prirode, te uživa III stepen zaštite Zakonom o zaštiti prirode.

LITERATURA • REFERENCES

1. Čelebi, E. 1996: Putopis, Sarajevo-Publishing, str. 101-126, 261, 478.
2. Ćeman, M. 2000a: *Res Publica Aquarum S...*, Ilidža, str. 123, Općina Ilidža.
3. Ćeman, M. 2000b: Ishod na Ilidžu, Ilidža, str. 203, Općina Ilidža.
4. Fekeža, L., Gavrilović, M. 2000: Od dolaska Slavena do pada Bosanskog kraljevstva, Ilidža, str. 171, Općina Ilidža.
5. Išek, T. 2000: Od moderne do suvremenosti, Ilidža, str. 367, Općina Ilidža
6. Krzović, I. 2000: Ilidža između Sarajeva i Beča, Ilidža, str. 329, Općina Ilidža
7. Ljujić-Mijatović, T., Mrdović, A. 1998: Prizvodnja cvijeća i ukrasnog bilja, str. 10-52, Sarajevo.
8. Marić, Z. 2000: Od Butmira do Desitijata, Ilidža, str. 99, Općina Ilidža
9. Redžić, S. 2000: Živi svijet i ekosistemi, Ilidža, str. 51, Općina Ilidža
10. Službene novine FBiH, br. 33/03, Zakon o zaštiti prirode Federacije BiH
11. Službene novine Kantona Sarajevo, broj 16/06: Zakon o proglašenju Spomenika prirode "Vrelo Bosne"
12. Službene novine Kantona Sarajevo, broj 26/07, Odluka o osnivanju Kantonalne javne ustanove Spomenik prirode "Vrelo Bosne" Sarajevo
13. Softić, A. 2000: Usmene predaje, Ilidža, str. 317, Općina Ilidža
14. Zlatar, B. 2000: Ilidža, Ilidža, str. 191, Općina Ilidža
15. Internet:
 - Stare razglednice B-H, Hotel Austria: <http://www.blogger.ba/galerije/post/2038323/195254> (24.12.2010.)
 - Stare razglednice B-H, Cvjetni perivoj: <http://www.blogger.ba/galerije/post/2038323/194395> (24.12.2010.)

• SUMMARY

This paper has review character, and aims to inform public about historical development of urban forestry, and Vrelo Bosne is the largest and the most important urban forest in Sarajevo. The conditions and shapes of urban forests in Sarajevo are affected by many factors and circumstances which happened in long history of Bosnia and Herzegovina. Complex "Vrelo Bosne" is one of the oldest and most important landscapes in B-H. As such, it takes an important place in the national cultural-historical heritage, reflecting the fact that it is under the specific protection regime since 1954. All historical researches on this area provide evidence of continuity of life, from the prehistorically period to present time.

This area has been attractive for the people, since it is naturally rich with landscapes' beauty, water, pleasant climate etc. It is believed that people lived in this area before New Stone age. However, first data about landscaping in the Sarajevo date from the Ottoman period, and yet only private gardens were landscaped. First urban greenery, parks and alleys in Sarajevo dates from Austro-Hungarian Monarchy. It can be argued that complex Vrelo Bosne experienced its resurgence in the late XIX century. What was planned and realized in that period had shaped this complex today as the gem of the cultural-historical and natural heritage of B-H. Since it has significant importance, beauty and historical value this area, by the Law on Nature protection, is proclaimed as nature monument.